

Анисава Милтенова

Институт за литература, БАН, София - България

ВЪПРОСО-ОТВЕТНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ В РЪКОПИСИТЕ НА РАЧАНСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ

Абстракт: В статията се съобщават данни за разпространението на съчинения, съставени от кратки въпроси и отговори в сборници, писани от сръбски духовници в манастира Рача на р. Дрина и в Сент Андрей през XVII и XVIII в. Разглеждат се паметниците "Тълкувание на евангелските притчи", "Устроение на [светите] слова", "Разумник" и неговият вариант "Слово за небето и земята", като въз основа на текстологически анализ се правят предположения за техния произход. В приложение се публикуват археографски сведения за единадесет ръкописа, в които са запазени еротапокритични текстове, както и един непубликуван препис на "Слово за небето и земята" в ръкопис сборник № 3.II.9 от сбирката на Р. Груич, МСЦП – Белград, от 1698 г., писан от Йеротей Рачанин.

Ключови думи: еротапокритични текстове, катехизис, сборници със смесено съдържание, българо-сръбски книжовни връзки

През втората половина на XVII в. в манастира Рача на р. Дрина¹ се формира значително книжовно средище. След 1688 г., когато манастирът е опожарен и запустява, традицията, създадена там, се пренася в други околни манастири (напр. в манастира Беочин, Фрушка гора) и в Австроунгария. Рачанските книжовници допринасят извънредно много за развитието на сръбската книжнина в Сент Андрей, близо до Будапеща², около края на XVII и началото на XVIII в.

Върху книжовната продукция на рачанските писари съществуват редица изследвания. Преди почти сто години Йован Скерлич³ изброява следните имена на книжовници: Киприян, Йеротей, Христофор, Симеон, Кириак, Теодор, като към тях присъединява и Гаврил Стефанович Венцлович, който се е учил при Киприян Рачанин. Книжовниците Данил и Михаил, които се смятат за ученици на Киприян, не се споменават от него като рачански преписвачи. В Скерличевата история на сръбската литература⁴ (1914) тази поредица от писарски имена е поставена в периода "около 1700", без конкретни уточнения. През 70-те и 80-те години на XX в. Милорад Павич и Димитрие Богданович в своя преглед на книжовната дейност през Късното Средновековие, употребяват понятието "Рачанска школа". Разглеждайки същността и

1 Съществува хипотеза, че манастирът е основан по времето на сръбския крал Стефан Драгутин (1276-1282). Църквата е посветена на Възнесение Господне.

2 Описание на ръкописите в Сент Андрей: Н. Синдик, М. Гроздановић-Паић, К. Мано-Зиси. Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке Српске православне епархије Будимске у Сентандреји. Београд-Нови Сад, 1991.

3 Јован Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, 1909, фот. изд. 1966, с. 187.

4 Историја нове српске књижевности, Београд 1967, 39-42.

значението ѝ, те я отнасят към края на XVII и първите десетилетия на XVIII в.⁵. Джордже Трифунович⁶ отбелязва, че сръбската книжнина от този период, създавана от рачанските книжовници, грижливо пази своите средновековни жанрови и тематични характеристики — особено след пренасянето на север от р. Сава и от р. Дунав.

В последните две десетилетия на XX в. редица ръкописи са идентифицирани като излезли под перото на Йеротей Рачанин в изследванията на Мира Грозданович-Паич върху водните знаци на ръкописите⁷. На нея също така принадлежат уточненията в датировката на някои ръкописи от Рачанската школа, които се пазят в Народния музей, Прага⁸.

Пълен преглед на книжовниците от манастира Рача и оценка на тяхната дейност е направен от Миряна Бошков⁹. С оглед темата на настоящата работа ще се спра накратко на някои от рачанските книжовници.

Кирияк Рачанин, най-ранният сред тях, е работил през 40-те и 50-те години на XVII в. Предполага се, че преди да дойде в манастира Рача, той се е подвизавал в овчарско-кабларските манастири, които се наричат още “Сръбска Света гора”¹⁰. Интерес представлява хипотезата за връзката му с известния светогорски книжовник Аверкие, обоснована от М. Бошков, която допуска, че младият Кирияк се е учил на писарския занаят от Аверкие¹¹.

Следващият по хронология авторитетен рачански книжовник е Йеротей Рачанин. Първите вести за него датират от 90-те години на XVII в., когато между 1697 и 1699 г. в селището Фудвар на р. Дунав той преписва няколко книги¹²; в две от тях има приписки, че ги създава “на служба на манастира Рача”¹³. В началото на XVIII в. (1704 г.) Йеротей посещава Йерусалим, като минава през Сърбия и България. Пътуването си е описал в пътепис — един от първите известни образци от този жанр в сръбската литература. В него се съдържат сведения за български и сръбски градове, сред които Пловдив и София. Последните вести за него са от 1721 г., когато пребивава в манастира Велика Ремета (Фрушка гора).

Известията за друг книжовник от последните десетилетия на XVII в. и началото на XVIII в. — Киприян Рачанин — са доста по-оскъдни. Той е един от най-активните организатори на книжовната работа в Сент Андрей. Към делото му се отнасят ограничен брой ръкописи. През 1717 г. създава буквар за усвояване на

5 М. Павић. Историја српске књижевности барокног доба (XVII-XVIII века). Београд, 1970; Д. Богдановић. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980, с. 258.

6 Ђ. Трифуновић. Кратак преглед југословенских књижевности средњег века. Записи са предавања. Београд, 1976, 152-155.

7 М. Гроздановић-Паић. Посебан тип воденог знака “грб са кулом” у неколико рукописа с краја XVII и прве четвртине XVIII века. — Археографски прилози, 9, 1987, 61-83; Хартити водени знаци у рукописима Сентандрејског рачанског скрипторијума. — Археографски прилози, Београд, 10-11, 1988-1989, с. 127.

8 М. Гроздановић-Паић. Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу. — Библиотекар, XX, 1968, бр. 5, 449-460.

9 М. Бошков. Хронографи и писарска традиција Рачана. — В: Сборник Матице српске за књижевност и језик, 36, 1988, св. 3, 367-394.

10 М. Харисијадис. Један недовољно запажен препис Јеротија Рачанина. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 35, св. 3-4, Београд, 1969, 236-237.

11 М. Бошков. Хронографи и писарска традиција Рачана, с. 375.

12 М. Харисијадис. Један недовољно запажен препис Јеротија Рачанина, с. 239.

13 Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. 1. Фот. изд. Београд, 1982, № 2051, № 2054.

грамотност. Книгата съдържа не само граматически правила, но мъдри изречения, четива и поетични образци и има важно значение за сръбското просвещение.

Делото на Христофор Рачанин, който е автор на повече от 10 ръкописа, се смята за добре запазено¹⁴. Той е известен като книжовник, който богато украсява своите ръкописи и тази страна от неговата дейност е проучена от М. Харисиядис¹⁵. М. Бошков разглежда като негови ръкописи, сходни по воден знак и оформление, сборниците IX.H.23 (§ 26) и IX.H.9 (§ 13) от 1667 г., съхранявани в Народния музей – Прага¹⁶. Тези ръкописи вероятно са писани в манастира Рача. Ръкопис IX.H.23 е датиран според водни знаци в третата четвърт на XVII в. Отбелязвам това, тъй като е съществен факт в по-нататъшното изложение.

В ръкописите на рачанските книжовници е запазена една особено интересна група съчинения с български произход, съставени от кратки въпроси и отговори, принадлежащи към т.нар. еротапокритичен жанр¹⁷. Преведени и компилирани в периода от края на IX до XIV в., те получават широко разпространение както в южнославянски, така и в руски ръкописи през Късното Средновековие. В по-голямата си част въпросо-ответните текстове имат разяснителен характер – те тълкуват библейски имена и събития в алегоричен план. Те вероятно са служили в процеса на усвояване и утвърждаване на основни християнски догми и, съответно – за нуждите на средновековното образование¹⁸.

На първо място сред еротапокритичните съчинения с катехитична функция може да се постави *Тълкуванието на евангелските притчи* под формата на въпроси и отговори. Структурата на текста се състои от евангелски цитат (без въвеждащ израз или дума), няколко въпроса към този цитат (които започват с въпросително местоимение “кой”, “какво”) и кратки отговори (понякога въпросите са изпуснати, те се подразбират от отговора). Съчинението има два старобългарски превода, които са извършени в много ранна епоха: първият, с характер на компилация от няколко източника – вероятно през IX-X в., а вторият – около средата на X в. Те са известни по над 50 преписа в български, сръбски, руски и южноруски ръкописи. Вторият превод, включващ 19 евангелски притчи, възхожда към гръцки първообраз, който представлява съкращение от въпросите и отговорите на Атанасий Александрийски, известни под заглавие “Речи и тълкувания върху евангелските притчи” (грц. *Ρήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι παραβολῶν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου*)¹⁹. Най-ранните образци от този превод са запазени в преписи от XII-XIV в. (четириевангелие № 1, ф. 381, РГАДА, Москва, от XII в.; Берлински български сборник № 48 от Държавната библиотека – Берлин, от нач. на XIV в.; Лаврентиев сборник № F. I. 376, ф. 560, Руска национална библиотека, Санкт Петербург, 1348 г. и др.), с заглавие и начало: *Тълкование ѿ ѿльско. и сказаниѣ. Прѣ. Ѹлькъ нѣкто съхощааше ѿ иерѣма въ иерихонѣ и въ развоиницы въпадѣ. иже вѣше и съвѣкъше. и ѿставишѣ и еѣ жива. сказа. Кто естъ Ѹлькъ. адамъ..*

14 М. Бошков. Хронография и писарска традиция Рачана, с. 383.

15 М. Харисиядис. Један недовољно запажен препис Јеротија Рачанина, с. 238; Христофор Рачанин, преписивач и илуминатор рукописа. – В: Зограф, 3, Београд, 1969, 34-38.

16 М. Бошков. Хронография и писарска традиция Рачана, с. 383-384.

17 А. Милтенова. Erotapokriseis. Съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература. София, 2004.

18 В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, през XIII-XIV век. С., 1985, 45-47.

19 А. Милтенова. Erotapokriseis. Съчиненията от кратки въпроси и отговори, 93-94.

По отношение именно на втория превод на *Тълкуванието на евангелските притчи* може да се обособи една самостоятелна група преписи, която е свързана с дейността на книжовниците от манастира Рача през Късното Средновековие. Те са следните: 1) в сборник, писан от Кириак Рачанин в 1649 г., № 49 от Университетска библиотека “Светозар Маркович”, Белград; 2) в сборник (*Книга цветы дарованіемъ*), писан от Христофор Рачанин, от третата четвърт на XVII в. № IX.H.23 (Š 26) от Народния музей – Прага; 3) в сборник (в чийто състав най-голямо място заема *Книга цветы дарованіемъ*) от ок. 1679 г., писан също от Христофор Рачанин, Oct. Illyr. Serb. 1 от библиотеката Сечени в Будапеща²⁰; 4) в сборник от последното десетилетие на XVII в., вероятно писан от Максим Рачанин, № IX.G.2 (Š 28) от Народния музей – Прага²¹. Идентичен текст на *Тълкуванието на евангелските притчи* в сходно обкръжение се съдържа в два по-ранни сръбски ръкописа: в Йеловичкия сборник от XVI в., № 428 от САНУ – Белград (номоканон и други статии) № IX.H.16 (Š 19) от Народния музей – Прага, писан от Велко Попович в 1646 г., които предположително са свързани по генеалогия с ръкописите на рачанските книжовници.

При сравнение между текстовете се установява, че споменатите преписи възхождат към архетип, близък до този в Лаврентиевия сборник от 1348 г., създаден по поръка на цар Иван Александър за семейството му²². Измененията в сръбската традиция се състоят главно в отделни парафрази и добавки към тълкуванията. При голямата подвижност на жанровата форма ‘въпрос-отговор’, това е често срещано явление. Както отбелязва А. Кациба в своето изследване на Будапещенския сборник Oct. Illyr. Serb. 1, Христофор Рачанин внася две допълнения към *Тълкуванието на евангелските притчи*: за цената, която получава Юда за предаването на Христос (сѣго ѿрѣма о цѣнѣ хѣѣ и сѣвѣрѣницѣхъ) и един текст-тълкувание на алегоричния образ на мирозданието в навечерието на Второто пришествие (вѣпрѣ. что ѿ ѿлѣкъ старостію одрѣжѣ. къ мѣстѣ тѣлѣнѣ). Първият въпрос и отговор се съдържа във версията на въпросо-ответното съчинение “Разумник” под заглавие *Слѣ ѿ нѣмъ и ѿ зѣмѣи* (напр. в преписа в сборник IX.H.21 от XVI в., Народен музей – Прага, л. 115а-118а и други сходни с него преписи). Вторият текст вероятно представлява парафраза на пророчествата на Лъв Мъдри, които се разпространяват в сръбски ръкописи през XV-XVII в.²³.

Към ранните старобългарски съчинения, съставени от въпроси и отговори, се отнася паметникът “Устроение на [светите] слова”²⁴, възникнал вероятно около края на IX-X в. Съчинението има характер на катехитичен текст, предназначен за усвояване и упражняване в християнската вяра. Уводните въпроси и отговори представляват тълкувания на същността на Бога-Слово и на триипостасността на

20 A. Kacziba. Budimpeštanski rukopis Hristofora Račanina. Szeged-Segedin, 1999. 57-62.

21 М. Бошков. Хронография и писарска традиция Рачана, 385-394.

22 К. Куев. Иван-Александровият сборник от 1348 г. София, 1981, 392-404.

23 В. Тякова-Заимова, А. Милтенова. Византийските пророчества на Лъв Мъдри в българската и в сръбската книжнина. – В: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14-16 септември 2003, София. София, 2005, 293-311.

24 А. Милтенова. Egotapokriseis. Съчиненията от кратки въпроси и отговори, 160-199.

Светата Троица. Те включват освен това изброяване и разяснение на основни християнски символи – на тетраморфите и на Божиите имена. В увода е използвана структурата на каталог, снабден на места с кратки пояснения и позовавания на Свещеното писание. По-нататък са групирани въпроси и отговори, посветени на Въплъщението на Словото и неговата хронология. Останалите въпросо-ответни текстове се обединяват от едни общ белег – назоваване на собствени имена на лица и названия на места, свързани с библейската история. Имената са снабдени с обяснения, които сближават паметника с някои раннохристиянски компендиуми – напр. с “Хипомнестикон”, приписван на Йосиф Християнин²⁵. Към края на “Устроение на [светите] слова” са включени въпроси и отговори за църковните тайнства (напр. за произхода на мирото, за кръщението и пр.), за имената на светите мъже, родени с Благовестие, за имената на жените-мироносици и т.н. Най-ранният фрагмент от съчинението е от XII в. (в апостол от манастира “Св. Екатерина” на Синай, № 39), а най-ранните пълни преписи са запазени в сръбски ръкописи от XIII-XIV в. (в Cod. Slav. 12 от Австрийската национална библиотека във Виена, в Драголювия сборник № 651 от Народната библиотека в Белград и др.). В ръкописите на рачанските книжовници съчинението ми е известно единствено по препис в сборника на Кириак Рачанин от 1649 г., № Рс 49, Университетска библиотека в Белград, л. 6а-10а. Въпреки някои пропуски и преосмисляния, текстът е запазил структурата и четенията на ранния архетип. Трудно е да се установи откъде съставителят на сборника е почерпил произведението; тук ще отбележа, че текстът има известни сходства с една част от композицията от въпроси и отговори, поместена в сборник (номоканон и други статии) от 1646 г., № IX.H.16 (§ 19) от Народния музей – Прага, писан от Велко Попович²⁶.

Друго въпросо-ответно съчинение, често преписвано от рачанските писари, е т.нар. “Разумник”. Възприето е мнението, че произведението има оригинален български произход и е възникнало през периода от края на X-XII в. То обединява въпроси и отговори, посветени на устройството на вселената, създаването на видимия свят и на човека. Общо около 40-те известни преписа на “Разумник” се разпределят в няколко версии. Първата от тях, т.нар. “същински Разумник”, е позната по най-ранни преписи от XV-XVI в. (напр. в сборник № 12/38 от сбирката на В. Григорович, Научна библиотека “А. М. Горки”, Одеса; в Беляковски сборник № 309, НБКМ – София и неговото копие № 17 от сбирката на Центъра за славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев” и др.)²⁷.

Отделно разклонение, възхождащо към “същински Разумник”, но с черти на сръбска преработка (парафразиране, подмяна на лексика и пр.), представляват преписите в ръкопис № IX.H.21 (§ 12) от Народния музей в Прага, от първите десетилетия на XVI в. (част първа, въпроси 1-37, публикувани от И. Поливка²⁸), в сборник № 53 от Народната библиотека в Белград, от третата четвърт на XVI в., в сборник № 49 от УБ – Белград, 1649 г., писан от Кириак Рачанин, в ръкопис № 3.II.9

25 А. Милтенова. “Хипомнестикон” на Йосиф Християнин, съчиненията на Йосиф Флавий и славянските еротапокритични текстове. – В: ...НѢСТЬ ОУЧЕНИКЪ НАДЪ ОУЧИТЕЛЕМЪ СВОИМЪ. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. София, 2005, 30-43.

26 Вж. приложението.

27 А. Милтенова. Erotapokriseis. Съчиненията от кратки въпроси и отговори, 237-246.

28 J. Polivka. Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu. – Starine, 21, 1889, 208-211.

(каноник – часослов и поучения) от сбирката на Р. Груич, МСПЦ – Белград от 1698 г., писан от Йеротей Рачанин и в препис-извлечение от ръкопис от Патриаршеската библиотека в Сремски Карловци, публикуван от Ст. Новакович, без датировка²⁹. Текстът се разпространява под заглавие *Слѣво ѡ нѣхъ и ѡ зѣмлі* с начало: *Уто прѣво издѣ изъ сѣтъ бжїихъ, слоѡ снѣ вжїи*. Изброените преписи имат общи места с текста, публикуван от Й. Иванов според Ловчанския сборник от XVI в.³⁰, но с разместване на последователността на въпросо-ответните единства и с редакционни различия³¹.

29 Ст. Новаковић. Примери књижевности и језика старог и српскословенског. Београд, 1904, 442-443.

31 Детайно съпоставка на текстовете в: *А. Милтенова. Erotapokriseis*. Съчиненията от кратки въпроси и отговори, 425-449.

33 R. *Nachtigal*. Ein Beitrag zu den Forschungen über die sogenannte “Бесѣда трех святителей”. – Archiv für slavische philologie, 24, 1902, 321-329.

35 Ив. Жданов. Беседа трех святителей и Јоса монаховит. – ЖМНП, ч. 279, 1892, 1, январь, 157-194.

разглеждания текст от “Разумник” с Диалозите на Адриан и Епиктет и на Соломон и Сатурн³⁷, но вероятно те се дължат на гръцката традиция, която лежи в основата им. Текстологическите особености на сръбските преписи, свързани с дейността на рачанските книжовници, не дават основание да се установи нов превод на въпросите и отговорите спрямо по-ранната българска традиция (напр. цитираните преписи в Григоровичевия сборник и в Ловчанския сборник) – най-малко от латински; по-скоро различията свидетелстват за нова редакция на старобългарския “Разумник”, възникнала в сръбска среда.

Както българските, така и сръбските преписи на “Разумник”, включително тези, които имат връзка с манастира Рача, са запазили ясни следи от допълване на славянска почва – с подчертано съзнание за самостоятелност на славянската култура и книжовност:

Прага IX.H.21: кто прѣво нѣѡврѣте кнѣгѣ грѣскѣ меркѣрїе, а словѣскѣ кнѣгѣ кто нѣѡврѣте, кѡль.

Белград Рс 53: кто прѣво нѣѡврѣте грѣукѣ кнѣгѣ мѣркѣрїе, а словѣскѣ кнѣгѣ кто нѣѡврѣте кнѣрїе.

Новакович: Кто прѣво нѣѡврѣте грѣуаскѣ кнѣгѣ. Меркѣрїе. Я словенскѣ. Кѡрїе философѣ.

Груич 3.II.9: ктѡ прѣво наоучи кнѣгѣ матѣсаниѣ. кто прѣво нѣѡврѣте грѣукѣ кнѣгѣ. меркѣрїе, а словѣскѣ нѣѡврѣте кѡрїе.

Изобретяването на писмеността в старогръцката митология се приписва на Хермес (тук Меркурий), поради отъждествяването му с египетския бог Тот, т.е. налице е една твърде старинна традиция. Й. Иванов с основание предполага, че добавката, направена в първообраза на “Разумник”, е дело на български книжовник и че е направена не по-късно от XI-XII в. Безспорно рачанските книжовници следват традиция, която възхожда към много по-стари образци. В тази насока привлича вниманието един пасаж в летописа в ръкопис IX.H.9 (Лъ 13), писан от Христофор Рачанин, който гласи: *Въ мѣстѣ написаше се наша словеса стїи кѡрїе философѣ, и оучителѣ бѣлѣгаскаго ѣзѣка. при цѣри грѣуаскѣ мѣхиле и ѳеѡри мѣтри его иже оутѣрѣдише кланїати се стїи иконѣ.* (л. 1216)³⁸.

Съчиненията от кратки въпроси и отговори в ръкописи, свързани с дейността на сръбските книжовници от манастира Рача през XVII в. и началото на XVIII в., добре показват приемствеността в балканските сборници със смесено съдържание от Късното Средновековие като цяло. Тази приемственост продължава в наследилото Рача средище Сент Андрей, където в преписвачите съхраняват характеристиките, темите и жанровите форми на средновековната книжнина дори до средата на XVIII в.

37 *Kemble, J.* Anglo-saxon Dialogues of Salomon and Saturn. London, 1848, 212-214. Приема се, че в основата на диалозите стоят съчинения на св. Салоний Гентски (V в.): *In parabolis Salomonis expositio mystica* (PL, 53, 967-993); *In Ecclesiasten expositio mystica* (PL, 53, 993-1012), които възхождат към гръцки първообрази.

38 *J. Vařica, J. Vajs.* Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. Praha, 1957, 313—314.

Приложение 1

Археографски данни за ръкописи, свързани с имената на рачански книжовници или с тяхната продукция, в които са включени съчинения от кратки въпроси и отговори:

1. Сборник от първите десетилетия на XVI в. (л. 3-27 и л. 32-193) и от XVII в. (л. 1-2 и 28-31)³⁹ IX.H.21 (Š 12, “Синаксар”) от Народния музей в Прага, ресавски правопис, сръбски по произход.

Л. 115а–118а: Слово ѿ нѣбъ и ѿ земли. Уто прѣво изыде изъ оустъ бжїихъ.

слово снъ бжїи. уто прѣво сътвори бѣ нѣбо и землю.⁴⁰ Въпросите общо са 63, като се състоят от две части: първата част завършва с въпрос 37, а след това са присъединени още два въпроса от Въпросите на Анастасий към Антиох. Тези от първата част се отнасят към ветхозаветната история. Втората част – 40 въпроса – механично присъединена към предишната, представлява въпросо-ответно съчинение, преведено в състава на стишния пролог през XIV в. (Въпрошениа разлѣчнѣ и ползѣна ѿ послѣдованїа оубо тѣхнаа явлѣюмаа. положена же шврѣтенїа ради. Вѣпрѣ. когда създа бѣ аама. ѿвѣ. іако слово създанїа въ шести днѣ създавае се аама.) След 54 въпрос започва новозаветната история. В края са вмъкнати два въпроса (60 и 61) от тълкуванията на евангелските притчи.

2. Сборник от третата четвърт на XVI в., № 53 от НБС – Белград, вероятно босненски по произход, но със следи от западнобългарски протограф⁴¹.

Л. 126б–130а: Слово ѿ нѣси и ѿ земли. бжїи ѿ. Нач.: Уто прѣвое изиде изъ оустъ бжїихъ. слово снъ бжїи. Уто прѣво сътвори бѣ нѣбо и землю. и до з.го днѣ съврши дѣло свое. Край: да ви знала кончїи свою. аще ви ѹлкъ вѣлъ кончїи свою то не ви престалъ грѣхи твори и разбѣи и зѣла а на покаяние покаялъ понеже рѣ хс. ѿ ѹем те шврѣцѣш оу том ти соѹжѣш. бѣ же ншѣи слава въ веки аминъ.

3. Сборник от XVI в. (Йеловички сборник), № 428 от САНУ – Белград, сръбски по произход⁴².

Л. 80а–86а: Иже въ стѣѣ ѿца нашего григорїа еїпа ѹдѣтворца. вѣпрѣ и ѿвѣ. Нач.: Вѣпрѣ. кто вѣ прѣви прѣкъ. ѿвѣ. аама. Компилацията включва повече от 90 въпроса и отговора, в които влизат части от въпросо-ответните съчинения “Разумник”, “Въпроси на св. Ефрем”, “Изправление за Новия завет”, “Устроение на [светите] слова” и др.

Л. 121а–124б: Тлъкованїе вътѣхѣи н новомѣ заѣктѣ. Нач.: Улкъ неки съхѣдаше. ѿ їерлїма въ ернхѣи. кто ѣ улкъ ааа. уто іѣ їерлїмъ ран. уто іѣ їернхѣи мнрѣ. уто пазвы грѣсн. Текстът съвпада с този в № IX.H.23 (Š 26), XVII в., от Народния музей – Прага,

39 М. Гроздановић-Пајић. Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу, с. 455.

40 J. Polivka. Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslovenskih rukopisa u Pragu. – Starine, 21, 1889, 208-211.

41 Љ. Штаљанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Љ. Цернић. Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Београд, 1986, 117-120.

42 Д. Богдановић. Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века). Београд, 1982, № 307; Б. Ковачевић. Архив Српске академије наука у Београду. Збирка рукописа и старих штампаних књига. – Архивист, 3-4, 1957, Додатак, IX, 105-198 (СХСVIII).

Л. 125а-127а: **Сло^о** ѿ прѣтлѣкованіи и прѣкшѣдрости. Нач.: **Їѡанъ рече**, кто не **вѣ** съ
носемъ вѣ^ѣ коуезѣ^ѣ и не погнѣ^ѣ, григоріе рече.

Л. ? Слово ѡ небеси и ѡ земли протѣкъ. Нач.: Чѣто прѣво изидѣ изъ 8сть вожїихъ.
Ѡ. слово сынъ вожїи.

Л. 162а-162б: О въпрошеніи цени хѣѡ. Нач.: По колик^о ср^ѣвръникъ прѣддѣѡ нѣ
хѣ. ѿвѣѡ. на .л. ю. съдръжитъ. ѣинъ ср^ѣвр^ни .вл. литарь. вѣсѣ же литарь .тѣѡ. Върѡѡ. ѡ ю .л.
седмичию прашати съгрѣѡніа съгрѣшающіи, koliko ю. ѿвѣѡ. Иѣ състоитъ се сѡ ѹиломъ:~

Л. 2876-289а: Тлъкованіе вет^ха и нова^а завета. Нач.: Улѣкъ некін исхо^жаше ѿ ер^лма въ ер^нхонѣ. и въ развоннны выпа^дѣ. Ч^то іе^е улѣкъ. а^да. ч^то іер^лманѣ ран. ч^то іер^нхѣ мнрѣ. ч^то из^ва гр^сн. Край: маріа же о^бразѣ. црк^вь. новіе бл^гты х^вы носеще нога^мь бл^гуіи^мь пріисе^днѣ.⁴⁷

283

6. Сборник от 1649 г., № 49 от Университетска библиотека “Светозар Маркович”, Белград⁴⁹. Ръкописът е писан от *Кириак Рачанин*, първият известен по име писар от Рачанската школа. Ръкописът съдържа летопис, номоканон, правила на св. Василий Велики и пр.

Л. 46-6а: Слово ѿ нѣи и земли протѣкъ. Нач.: Чѣмъ прѣвое изиде изъ оустъ бѣжнѣхъ. Слово снѣ бѣжнѣ. кто прѣвое сътвори бѣ. нѣо и землю и до .з.го днѣ съврѣши дѣло свое. (Г) ѹса нѣо ѿ воды. Колико ю нѣхъ .з. (Г) ѹса въ снѣце и лѣна и свѣтъ. (Г) свить бѣжнѣ. Край: Како не даде бѣ ѹлкъ да въ зналъ конѹинѣ свою. Яще ви ѹлкъ веделъ конѹинѣ свою то не въ прѣсталъ грѣхѣ творити и развонниѹство и ина злаа. И не ви се покалъ до конѹинѣ свое. понеже рѣ хс. въ ѹемѣ те вѣрѣцѹ въ томѣ ти и соѹжѹ. бѣ наше^м слѣ. въ вѣ вѣ а.

Л. 6а-10а: Тогоже философіа василіа велѣга и григоріа бѣслова нѣ бѣслова. Вѣпросн и ѿвѣтн. Нач.: Григоріе рѣ. въ кое лѣто евангелѣн бѣговѣстн аггѣл гавріѣлъ Василіе рѣ въ вѣрѣмѣ титѣ и силіанѣ. Васіа. рѣ въ кое вѣрѣмѣ. бѣговѣстн архѣггѣл гаврѣ бѣцн и въ кое лѣто. Въ днѣ, авгѹста цѣра мѣца мѣ кѣ днѣ. Край: вѣпрѣ что нѣмѣ вѣдѣннѣцн помазанѣшон гѣ. мѹрѹ^м. ѿвѣтѣ вѣвоннѣцѣ. Боѹ наше^м слѣ въ вѣ аминѣ.

Л. 9а-13а: Философіа Василіа иванѣна словесѣ еѹлѣскѣ протѣкованіе. Нач.: ѹлѣкъ нѣкѣн нѣхѹжѣше ѿ ерѣма въ ерѣхѣнѣ. и въ развоннѣкѣ вѣпадѣ. Чѣмъ ю ѹлѣкъ. аа. Край: Кто соѹ вѣзѣшѣи .е. таланѣтъ апѣлы. а кто соѹ .б. еѹлѣстн. дѣ а вѣзѣ. еднѣ юѹда таланѣтн соѹтъ вѣзѣли во апѣлѣхъ. и архѣпѣкпн і епѣкпн. и иноци и сѣеници и проѹи цѣковнѣ оѹчитѣлѣ. бѣ наше^м слѣ въ вѣкѣ вѣкѣ. аминѣ.

Л. 13а-15б: Философіа и въ сѣты ѿца наше григоріа епѣкпа и ѹѣтворѣца. вѣпрѣ и ѿвѣтн. Нач.: Вѣпрѣ кто въ прѣвѣн прѣркѣ ѿвѣ. аа видѣ сѣѹю дѣвѣ марію дѣрѣжѣшѣ на рѣкѣ прѣвѣѹнаго бѣ юмѣманѣла. Край: потѣ идѣтъ онѣ на некою горѣ идѣже нарицает се орѣли истѹчнѣкъ. и въ нѣ погрѣзѣт се свѣнѣи крили. и тога наѹноѹтъ еѣмѣ всѣ крила ова падѣти ова растн. и помѣлѣ вѣрѣмѣнѣ вѣдѣтѣ іакѣ вѣшѣ и прѣвѣкѣ юнѣ и тѣ рѣ нѣ старѣстн въ нѣ.

Л. 15б-18б: Тогоже сѣтѣ григоріа слово ѿ лѣ сѣвѣрѣнѣцѣ хѣвѣ юѹдинѣ повѣстѣ. Следѣа продѣлѣнне на горнѣтѣ вѣпрѣсн и ѣтѣговѣрн (ѣтѣ типа на “Разѹмнѣкѣ”)⁵⁰.

7. Сборник от 1698 г., № 3.П.9 от сбирката на Р. Груич, МСПЦ – Белград⁵¹, писан от *Йерѣтей Рачанин*.

Л. 231а-234а: Без заглавие. Нач.: Чѣмъ прѣвое изиде изъ вѣстѣ бѣжнѣ. слово снѣ бѣжнѣ. и чѣмъ прѣвое сътвори бѣ нѣо или землю и до .з.го днѣ съврѣши дѣло свое. Край: аще ви зналъ ѹлкъ и веделъ конѹинѣ свою, тѣ не ви прѣсталъ грѣхѣ творѣ развѣн и вѣса злаа. и не ви се покалъ. понеже рѣ хс въ ѹемѣ те вѣрѣцѣшѣ. вѣ тѣ ти сѣжѣшѣ. бѣ наше^м слѣ въ вѣкѣ вѣкѣ, аминѣ.

8. Сборник от третѣа четѣртѣ на XVII в. № IX.Н.23 (Š 26) от Народнѣа музѣй – Прага, ресавскѣ правопис, сѣрѣбскѣ по произѣход⁵². Ръкописѣтъ, писан ѣтѣ

49 Д. Богданѹиѣ. Инвѣнтѣр ѣирилскѣхъ рѹкописѣа, № 325.

50 Предаѣам сѣдѣрѣжаніѣто на вѣпрѣснѣтѣ и ѣтѣговѣрнѣтѣ спорѣдѣ текѣста, прѣдѣстѣавѣн ми ѣтѣ Ирина Кузидѣова, за коѣто ѣ благодарѣа.

51 Д. Богданѹиѣ. Инвѣнтѣр ѣирилскѣхъ рѹкописѣа, № 478.

52 J. Vařica, J. Vajř. Soupis staroslovanských rukopisů, 367-373, N 156.

*Христофор Рачанин*⁵³, е сходен по състав с Oct. Illyr. Serb. 1 от Сечени.

Л. 1746-1776: Тълкованіе вѣхо^{ms} н новом^{ms} завѣтѣ. Нач.: Ѹлкъ нѣкы нсхожаше ѿ іерлїма въ іернхѣ. что іе іерлнмъ. ран. что іе ерїхѣ. мнрь. Край: вѣлн зѣвы его пауе млѣка. заповѣ^а его вѣс порока ѹнста.

9. Сборник от ок. 1679 г. Oct. Illyr. Serb. 1 от библиотеката Сечени в Будапеща (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár), ресавски правопис, сръбски по произход. Ръкописът принадлежи на *Христофор Рачанин*⁵⁴.

Л. 806-82а: Тълкованіе вѣтхом^{ms} н новом^{ms} завѣтѣ. Нач.: Ѹлкъ нѣкы нсхожаше ѿ іерлїма въ іернхѣ. что іе іерлнмъ. ран. что іе ерїхѣ. мнрь. Край: вѣлн зѣвы его пауе млѣка. заповѣ^а его вѣс порока ѹнста.

10. Сборник от XVI-XVII в., № 471 (312) от Народната библиотека – Белград, сръбски по произход, писан от *йеромонах Сава*⁵⁵. Унищожен по време на Втората световна война. Според А. Кацѣба вероятно е близък до текстовете на *Христофор Рачанин*⁵⁶.

Л. 100-101: Тълкованіе вѣтхом^{ms} н новом^{ms}. Нач.: Ѹлѣккъ нѣкын нсхождаше ѿ іеросалїма въ ерїхонъ. кто ес Ѹлѣккъ. Ядданъ. что іеросалїмъ. ран.

11. Сборник от XVII в. № IX. G. 2 (§ 28) от Народния музей – Прага, ресавски правопис, сръбски по произход⁵⁷. М. Божков доказва, че този ръкопис принадлежи на перото на книжовника *Максим*, един от последните познати по име писари от школата в манастира Рача⁵⁸.

Л. 1656-167а: Оказаніе въ малѣ ѿ ерлїа притѣ. Нач.: Ѹлкъ некто съхожаше ѿ ерлнма въ іерїхонъ. н въплѣ въ развоннны. Край: н оуготовы свою трапезѣ. глїеть тѣло хѣво н стѣю лѹгїю. н посла свое рабы проповѣднны глїе. аплы проповѣдавшен ѿ правѣн вѣрѣ.⁵⁹

Приложение 2

“Слово за небето и земята” по непубликуван препис в сборник № 3.П.9 от сбирката на Р. Груич, МСЦП – Белград, от 1698 г.

(Л. 231а) Слово ѿ нѣси и ѿ земли:~

Что прѣво изиде изъ 8сть бжїи. слово снѣ бжїи. и что прѣво сътвори бѣ нѣо или землю и до 7 го днѣ съврши дѣло свое. ѿ уеса нѣо ѿ води колико е нѣъ .7. ѿ уеса въ слнцѣ и лѣна и звезды ѿ свить бжїи. ѿ ѹе въ земли ѿ тины водны. а водѣ что дръжить камень великъ. а камѣ что дръжить|| (Л. 231б) брави .д, крилати а бравы что дръжить ѿгнѣ ѿнѣдѣ же баніе истивѣть и ѿгнѣ что дръжи дръги ѿгнѣ горѣчи, то, вї кра. ты огнѣ что

53 М. Бошков. Хронографи и писарска традиција Рачана, 369-370.

54 А. Kacziba. Budimpeštanski rukopis Hristofora Račanina, 2-6.

55 Лб. Стојановић. Каталог Народне библиотеке у Београду. Београд, 1903 (фот. изд. 1982), 309-312.

56 А. Kacziba. Budimpeštanski rukopis Hristofora Račanina, p. 61.

57 J. Vašica, J. Vajs. Soupis staroslovanských rukopisů, 261-263, N 128.

58 М. Бошков. Хронографи и писарска традиција Рачана, 385-394.

59 J. Polivka. Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslovenskih rukopisa u Pragu, 212-214.

под'дръжитъ. дѣвъ право вѣсѣхъ насаждень а корень дѣва того стоитъ на силе бжїи. гъ же
 сила бжїа зачала и кон'ца не имать. колико горе толико въ широтѣ. а колико юе дѣвѣла
 земля колико и вода. а вода ѣ .з. спѣвъ. а земля ѣ. ѡкѣдѣ ѣ ѡлкѣ. ѡ земле. како сътворень
 бы ѡ осамъ ѹести .а. ѹести ѡ зе|| (л. 232а) мие. .б. ѡ мора .г. ѡ снѣца. .д. ѡ облака .е. ѡ
 ветра. .с. ѡ камена. .з. ѡ стго дха. и. ѡ сего света. и тако сътвори бѣ ѡ осамъ ѹести ѡлка въ
 едино и рѣ аще изыдесть семе ѡлѹе. и аще [ѡ мора] бѣдетъ лакоми аще ли ѡ снѣца бѣдетъ то
 мѣдрѣ и поуч'тень и съмисльнѣ. аще ли ѡ облака бѣдетъ то прѣльстивѣ. аще ли ѡ ветра то
 силанъ и срьднѣ. аще ли ѡ камени бѣдетъ мѣтивѣ и тврьдѣ. аще ли ѡ стго дѣда бѣдетъ то
 смѣренѣ и дѣро|| (л. 232б) воланъ съ васемъ. колико жить адамъ на земли .цл. лѣтъ колико
 рода п'тиуега. рлн. родовъ. кто сътвори прѣво вѣрокъ бѣ. авель аг'ньца закла. кто бы прѣвы
 пастирь ѡв'ца авель. кто бы прѣвы ратаръ каннѣ и наѹетъ врати. и ѡ кѣдѣ възетъ
 п'шеницѣ. миѣханъ изнесе изъ раа и поврѣже на землю. кто прѣво наѹе бѣ мѣнти ендѣ. ктѣ
 прѣво наоуи кннгѣ матѣсали. кто прѣво извѣрѣтъ грѣуѣкѣ кннгѣ. мѣр'кѣрїе. а с|| (л. 233а)
 ловен'скѣ извѣрете кѣрилъ. коа планина оубо. навиша ѡ вѣсѣхъ бы ал'хевѣва тѣ бы въ
 кѣпе ѡкрѣвена а не погрѣзла ѣ. за колико лѣтъ изѣла нѣ ков'ѹегъ за .л. лѣ. коликъ вѣ въ
 дълготѣ .т. лакать а въ широтѣ .и. кон днѣ ѡвѣрѣе нѣ ков'ѹегъ посла врана. м. днѣ вѣше
 изашло. ктѣ замисли хлапа нѣ прѣво хана братома своимѣ работати раз'мери вѣсѣ землю на
 ѹетирѣ ѹести нѣ трѣ сновѣ. симѣ хамѣ и афетѣ. кто съ бѣгѣ || (л. 233б) вѣсѣдовѣ лицевѣ кѣ
 лицѣ. монси. кто раздѣли море и провѣ люди іако по сѣхѣ. монси ктѣ оуириетъ и грѣвъ егѣ не
 вѣрѣте се моуѣсѣѣ. кон грѣхъ не имать прощенїа. стго дха хѣлѣше и колико звѣри не бы въ
 ков'ѹегѣ. и живи бише риба и дѣаволь. кто затвори нѣво. г. лѣта и мѣцѣ .с. нлїа. ктѣ спа зѣ.
 лѣтъ авимелѣ. кто постави прѣвѣ црѣковѣ бѣ, солѣмонъ црѣ кон грѣ ѣ срѣ земле. іерлими. коа
 бы прѣва црѣковѣ хр'тиан'ска.|| (л. 234а) стѣ пет'ль въ римѣ кон бы прѣвы епѣкѣпѣ іаковъ въ
 іерлими ѹесо рѣ бѣ не пѣсти дѣша да би се вѣз'вращали съ ѡного свѣта да би повѣдали како
 ѣ тамо вѣсовѣ би се прѣвѣвражали избранїе и вила би съблѣзнь. того рѣ не пѣсти. како не да
 бѣ ѡлкѣ да би зналъ кон'ѹинѣ свою аще би знамѣ ѡлкѣ и видѣлъ кон'ѹинѣ свою, то не би
 прѣсталь грѣхъ творѣ развѣи и вѣса злаа. и не би се пока'ль. понѣже рѣ хс въ ѹемѣ те
 обрѣцѣ. вѣ то ти сѣжѣ. бѣ нашемѣ слѣ въ вѣки вѣкѣ, аминъ:~

Анисава Милтенова

**ДЕЛА САЧИЊЕНА ОД ПИТАЊА И ОДГОВОРА У
РУКОПИСИМА РАЧАНСКИХ КЊИЖЕВНИКА**

У раду се износе подаци о распрострањености дела сачињених од кратких питања и одговора у зборницима које су писали српски духовници у манастиру Рача на реци Дрини и у Сентандреји током XVII и XVIII века. Посматрани су споменици "Тумачење јеванђеоских прича", "Стварање (светих) слова", "Разумник" и његова варијанта "Слово о небу и земљи" тако што су на основу текстолошке анализе вршене претпоставке о њиховом пореклу. У прилогу су дате археографске потврде за једанаест рукописа у којима су очувани еротематски текстови, као и један необјављен препис "Слова о небу и земљи" у рукописном зборнику № 3.II.9 из збирке Р. Грујића, МСЦП – Београд, 1698, који потиче од Јеротеја Рачанина.